

Avrupa Birliği tarafından finanse edilmektedir

KARAR ANALİZİ DİZİSİ

4

**Türkiye İnsan Hakları
ve Eşitlik Kurumu
(TİHEK)**

**Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi
Kararına Dair Tespitler**

Doç. Dr. Berke Özenç

Karar Analizi Dizisi

4 Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Kararına Dair Tespitler Doç. Dr. Berke Özenç

Karar Analizi Dizisi

*"Bu yayın Avrupa Birliği'nin maddi desteğiyle hazırlanmıştır.
İçeriğin sorumluluğu tamamıyla Eşit Haklar İçin İzleme Derneęi'ne aittir ve
Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtmaz."*

Yayın tarihi: řubat 2025

İçindekiler

GİRİŞ	4
1. İHAM İÇTİHADINDA ZORUNLU DİN DERSİ SORUNU	5
a) Çoğulculuk ve Zorunlu Eğitim Dengesine Dair Temel İlkeler	6
b) Din Dersleri Açısından İki Aşamalı İnceleme Yönteminin Gelişimi	7
c) İlk Aşama: Dersin İçeriğinin Niceliksel ve Niteliksel Olarak Değerlendirilmesi	8
d) İkinci Aşama: Muafiyet Olanaklarının Varlığı ve Niteliği	9
2. DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSLERİNİN İHAS'A AYKIRILIĞI	10
a) Dersin Sistematiik Telkin İçeren Yapısı	10
b) Muafiyet Olanağının Yetersizliği	11
3. AYM'NİN HÜSEYİN EL VE NAZLI ŞİRİN EL KARARI	12
a) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Anayasaya Uygun Yorumu	12
b) Zorunlu Din Dersinden Muafiyet Olanağı Tanınmamasının Anayasa'ya Aykırılığı	13
4. TİHEK'İN DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ KARARI	13
a) Ayrımcılık Yasağına Dair Temel İlkeler	14
b) İnanç Temelli Ayrımcılık ve "Çok Önemli Gerekçe" Ölçütü	15
c) Kamu Otoritelerinin Gerekçelerinin İlgisizliği	16
d) İHAM ve AYM İçtihadının Seçici Aktarımı	16
e) Muafiyet Olanağında Ayrımcılık Kimi İlgilendirir?	17
f) Ayrımcılığın Kaynağı Anayasa mıdır?	18
SONUÇ	20

Giriş

1982 Anayasası ile birlikte ilk ve ortaöğretim öğrencileri için zorunlu kılınan din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, Türkiye'nin inanç özgürlüğü alanındaki en temel sorunlarından birini oluşturuyor. Aslında Anayasa'nın sistematik yorumu, bu dersin, tam da adıyla uyumlu bir şekilde, öğrencilere dinlere dair genel bilgilerin verildiği ve ahlak ile felsefe kuramlarının aktarıldığı bir kültür dersi olarak yapılandırılmasını gerektiriyor. Her şeyden önce, Anayasa'nın 2. maddesinde devletin nitelikleri arasında sayılan laiklik ilkesinin asgari bir gereğidir bu. Laiklik ilkesiyle uyumlu bir şekilde Anayasa'nın 24. maddesinde, *yalnızca* "din kültürü ve ahlak öğretimi"nin zorunlu ders olacağı, bunun dışındaki din eğitim ve öğretiminin ancak kişilerin kendi isteğiyle mümkün olduğu ifade ediliyor. Ayrıca yine aynı maddede, "herkesin", diğer bir ifadeyle toplumun çoğunluğunun inancını paylaşmayanların inanç özgürlüğü güvence altına alınıyor ve kimsenin ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağı vurgulanıyor.¹ Yakın bir tarihte Anayasa Mahkemesinin (AYM) de teyit ettiği bu anayasal çerçeve karşısında,² dini uygulamaları ve belirli bir inancın eğitimini içeren bir din dersinin tüm öğrenciler için zorunlu kılınmasının anayasa aykırı olduğu açık. Fakat söz konusu ders, bir din eğitim ve öğretim dersi olarak aradan geçen kırk yılı aşkın süreye rağmen eğitim müfredatlarındaki varlığını koruyor.

Dersin içeriğinin ve uygulanma biçiminin bir yandan bu anayasal çerçeveye, diğer yandan da insan hakları hukukuna aykırılığını çok erken tarihlerden itibaren ortaya koyan geniş bir literatürün varlığını not etmek gerek.³ Fakat tüm bu saptamalara karşın, dersin içeriği, uygulanma biçimi ve muafiyet olanaklarına dair kayda değer bir iyileştirme yapılmadığı söylenebilir. Tam da bu nedenle din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin, ebeveynlerin inançlarına ve felsefi kanaatlerine saygı gösterme yükümlülüğünü ihlal ettiği, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM) tarafından iki temel karar aracılığıyla tespit edildi.⁴ Fakat ilk kararın üzerinden on yedi yıl geçmesine ve her iki kararda da inanç özgürlüğünün ihlalinin başvuruçuların duru-

1 Madde 24 - Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

... Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır...

2 AYM, *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Başvurusu*, 2014/15345, 7.4.2022.

3 Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS, 1994, s. 51-54; Berke Özenç, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü*, Kitap Yayınevi, 2006, s. 120-128; Kemal Gözler, "1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi", *Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu'na Armağan*, Adalet Yayınevi, 2010, s. 317-334; Ceren Akçabay, "İHAM'ın İşaret Ettiği Yapısal Sorun: Zorunlu Din Eğitimi", *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2014, s. 221-238; Serkan Kızılyel, *Zorunlu Din Derslerinin Hukukiliği Sorunu*, 12 Levha Yayınları, 2015; Tolga Şirin, Erkan Duymaz, Deniz Yıldız, *Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2016, s. 36-46; Baki Erken, "Hukuki Temelde Türkiye'de Zorunlu Din Dersi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 1, 2020, s. 327-263; Özge Demir, *Laiklik İlkesi Bağlamında Türkiye'de Zorunlu Din Dersi ve Muafiyet Sistemi*, 12 Levha Yayınları, 2021.

4 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, 1448/04, 9.10.2007; *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, 21163/11, 16.9.2014.

mu ile sınırlı olmadığı ve müfredatın genel yapısından kaynaklandığı vurgulanmasına rağmen, kararların gerekleri yerine getirilmedi.

Konu, yakın bir tarihte bireysel başvuru aracılığıyla AYM tarafından da incelendi. Bu kararda da AYM, İHAM içtihadına paralel bir karar verdi ve dersten muafiyet olanağının tanınmamasının anayasaya aykırı olduğuna hükmetti. Fakat bu kararda AYM, hâlihazırda uygulanan müfredatı değerlendirmede. AYM'nin bu kadar köklü bir soruna dair, her ne kadar derslerin anayasaya aykırılığını açıkça ortaya koysa da, uygulamada etki doğurmayacak nitelikte gecikmiş bir karar vermesi kuşkusuz eleştiriye açık bir husus. Diğer yandan bu durum, yakın tarihte Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) önüne gelen bir başvuruyu daha da önemli kıldı. Bu çalışmanın konusunu da bu TİHEK kararının incelenmesi oluşturuyor.⁵ Bu kapsamda ilk olarak konuya dair TİHEK tarafından kararında seçici bir yaklaşımla aktarılan İHAM ve AYM'nin içtihadının ana hatları açıklanacak, ardından bu içtihadı birikime rağmen TİHEK'in, incelediği başvuruda ayrımcılık yasağının ihlal edilmediği sonucuna ulaştığı kararın sorunlu yanları ortaya konmaya çalışılacak.

1. İHAM İçtihadında Zorunlu Din Dersi Sorunu

Uluslararası insan hakları hukuku belgelerinde inanç özgürlüğü, ikili bir yapıda düzenlenir. İHAS'ta da benimsenen bu yaklaşıma göre, inanç özgürlüğü, bir yandan bireylerin *forum internum* olarak adlandırılan içsel dünyasını, diğer yandan inancın bu alanın dışına taşan tezahürlerini, diğer bir deyişle inancın açığa vurulmasını kapsayan *forum externum*ı korur. İnanç özgürlüğünün açığa vurulması, ibadet ve ayinler de dâhil olmak üzere, inançların gündelik yaşama ve kamusal alana yansıyan uygulamalarını içerir. Bireylerin örgütlenerek inanç toplulukları oluşturması, inançlarına uygun beslenebilmeleri ya da kıyafetler ve semboller kullanmaları, inançlarının gereği olduğunu düşündükleri uygulamaları gerçekleştirmeleri, kısacası inançlarına uygun bir yaşam sürmeleri, inancın açığa vurulması kapsamında yer alan öğelerdir. Buna karşın, inanç özgürlüğünün içsel boyutu esas olarak, inançlarının oluşabileceği ve gelişebileceği özerk bir alanın varlığını korur.

Hukuki metinlerde inanç özgürlüğünün içsel boyutunun güvence altına aldığı somut haklar olarak inancını değiştirmeye ya da açıklamaya zorlanmamak, dilediği inanca sahip olabilmek ya da hiç inanmamak, inancı veya inancını değiştirmesi nedeniyle baskıya maruz kalmamak ya da yaptırıma tabi tutulmamak gibi örnekler yer alır. Türkiye'nin de parçası olduğu Avrupa kamu hukuku düzeninde, bireyin inançlarının içsel boyutuna yönelik müdahalelerin açık ve baskıcı yöntemlerle gerçekleştirilmesinin sıkça karşılaşılan bir olgu olmadığı söylenebilir. Bu alanda İHAM içtihatlarına yansıyan iki temel konu, Türkiye aleyhine de kararların verilmesine neden olan eğitim süreçlerindeki sistematik

5 TİHEK, B. No: 2022/1825, K No:2024/401, 19/04/2024. Karar metni için bkz. <https://www.tih.gov.tr/kategori/pages/kararlar>

telkin (*indoctrination*) ve kişileri inançlarını açıklamaya zorlayan idari pratikler olarak tezahür eder. Zorunlu din dersleri, bir yandan belirli bir inancın sistematik telkinini içermesi, diğer yandan bu derslerden muafiyet talebi süreçlerinde inancın açıklanmaya zorlanmasına yol açma riskleri nedeniyle, bu iki sorunlu konunun kesiştiği noktada yer alır.

Devlet tarafından uygulanan ve bireyin düşünce yapısını değiştirmeyi amaçlayan sistematik telkinler karşısında bireylerin korunması, inanç özgürlüğünün *görünüşte* bir hak olmanın ötesinde bir geçerliliğe sahip olması için kilit önemdedir. Küçük yaşta, belirli bir inanç doğrultusunda yetiştirilmeye başlanan bireylerin, bir inanca sahip olma ya da inanmama gibi en temel kararlarını özgürce verebilmeleri imkânsız olmasa da oldukça güç hale gelir. Ancak çocukluk ve gençlik yıllarında alınacak, eleştirel ve çoğulcu bir eğitimden sonra, bireylerin gerçek anlamda ve kendi iradeleri doğrultusunda bir seçim hakkına sahip oldukları kabul edilebilir.

a) Çoğulculuk ve Zorunlu Eğitim Dengesine Dair Temel İlkeler

Çoğulcu ve özgürlükçü bir toplumsal düzende zorunlu eğitimin niteliği ve içeriği tek kelimeyle hassas bir sorun oluşturur. Fakat çoğulculuk ve zorunluluk arasındaki gerilimin hukuki düzlemde nasıl çözülebileceğine dair İHAM'ın erken tarihli bir kararında bazı yol gösterici ilkeler yer alır. Zorunlu din eğitim derslerinden muafiyet talebine dair bu temel kararında İHAM her türlü eğitim sisteminin doğrudan ve dolaylı olarak dini ya da felsefi değerler içermesinin kaçınılmaz olduğunu vurgular. Mahkemeye göre bu noktada devletin yükümlülüğü *"müfredatında yer alan bilgilerin; nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir biçimde aktarılmasına özen göstermek"* ve *"ailenin dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmemesi anlamına gelecek, sistematik telkin amacı"* gütmemektir. İHAM'ın *"aşılmaması gereken sınır"* olarak tarif ettiği sistematik telkin yasağı, asgari bir güvence olarak nitelendirilebilir.⁶

İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (İHAS) denetim sistemi içinde bu içtihadın din dersleri açısından somutlaştırıldığı ilk kararlardan biri, o dönemde Mahkemenin yanı sıra faaliyet gösteren İnsan Hakları Avrupa Komisyonu'na (İHAK) yapılan bir başvuru sonucunda ortaya çıkar. Komisyon, her ne kadar başvuruda ihlal bulmasa da, Mahkemenin sistematik telkin açısından geliştirdiği içtihadı dayanarak İsveç'teki din dersini inceler ve temel bir noktanın altını çizer. Bugün, İHAM'ın da kararlarında yararlandığı bu yaklaşıma göre, *"dinsel ibadetin herhangi bir türüne katılmaya zorlanmak"*, din dersinin sistematik telkin boyutuna vardığının göstergesidir.⁷

1990'lı yıllardan itibaren İHAM'ın inanç özgürlüğüne dair içtihadındaki gelişim, din derslerine dair yerleşik bir içtihadın oluşmasına zemin hazırlar. Bu noktada ilk dikkat çekici karar, din dersine katılmadığı karnesinde görünür olan bir öğrenci hakkındadır.

6 İHAM, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka*, 5095/71, 5920/72, 5926/72, 7.12.1976, § 53.

7 İHAK, *Angeleni v. İsveç*, 10491/83, 3.12.1986, D.R. 51, s. 48.

Aslında inancını açıklamaya zorlanmama hakkı kapsamında incelediği bu başvuruda Mahkeme, din derslerine ilişkin ana ilkeyi ortaya koyar: Devlet okullarında *isteğe bağlı* din eğitimi verilmesi ya da bu tür dersler zorunlu nitelikte olursa, *muafiyet olanaklarının tanınması* durumunda, Sözleşme’de korunan haklara bir müdahalenin varlığından söz edilemez.⁸ Diğer bir deyişle, zorunlu din dersinin varlığı, tek başına, Sözleşme’nin ihlaline yol açmaz. Bu durumda belirleyici olan muafiyet olanağının varlığıdır.

b) Din Dersleri Açısından İki Aşamalı İnceleme Yönteminin Gelişimi

İHAM, din derslerine dair bu temel ilkeyi, Norveç aleyhine yapılan Folgero ve diğerleri aracılığıyla geliştirme ve uygulama fırsatı bulur. 1990’lı yıllarda Norveç’te gerçekleştirilen eğitim reformu sonucunda, Hristiyanlık ile diğer dinlerin ve felsefi yaklaşımların tek bir ders çatısı altında yapılandırılması planlanır. Hazırlanan Kanun’da bu yeni Hristiyanlık, Din ve Felsefe dersine tüm öğrencilerin katılması öngörülür, bunun gerekçesi olarak da farklılıkların bir arada olabileceği, açık ve kapsayıcı bir okul ortamının yaratılması gösterilir. Ayrıca derste dinsel mesajların aktarılamayacağı özellikle vurgulanır. Fakat dileyen öğrencilere dersin tümünden, koşulsuz bir muafiyet olanağı tanınmaz. Dersin, inançlarıyla çelişen kısımlarına dair muafiyet talep eden ebeveynlerin, bu çelişkileri gerekçeli ve yazılı olarak okul yönetimine bildirmeleri, başvuruyu değerlendiren yönetimin de ebeveynlerin haklarına saygı gösteren bir çözüm bulması öngörülür. Bu çözüm, dersin ebeveynlerin inançlarıyla çatışan bölümlerden ilgili öğrencinin muaf tutulmasıdır.⁹

İHAM, Folgero kararı aracılığıyla, din dersleri açısından daha sonra Türkiye aleyhine verdiği kararlarda da kullanacağı inceleme yöntemine nihai halini verir. İki aşamadan oluşan bu inceleme yönteminde ilk olarak dersin içeriğini; nesnellik, eleştirelilik ve çoğulculuk açısından değerlendirir Mahkeme. Bu aşamada dersin söz konusu koşulları karşıladığı sonucuna ulaşırsa, başka bir incelemeye gerek kalmaz, çünkü sistematik telkin içermeyen eğitim müfredatı, öğrencilere muafiyet tanınmasını gerektirmez. Mahkemenin altını çizdiği üzere, aksi bir yaklaşımın benimsenmesi halinde, kurumsallaşmış bir eğitim sistemini yürütmek imkânsız hale gelir, çünkü eğitim programları kaçınılmaz olarak bazı değerler üzerine inşa edilir. Burada kritik eşik, belirli bir dersin sistematik telkin niteliğinde öğeler içermesidir. Bu noktada Mahkeme, dersin içeriğini *niceliksel* ve *niteliksel* bir değerlendirmeye tabi tutar. Sistematik telkin eşiğine ulaşıldığı saptanırsa, bu defa değerlendirmenin ikinci aşamasına geçilir ve artık, ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini sağlayacak *muafiyet olanaklarının varlığı* ve *niteliği* incelenir. Nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir niteliğe sahip olmayan bir din dersinden muafiyet olanağının tanınmaması, Sözleşme’nin ihlali sonucunu doğurur. Aynı sonuç, ebeveynlerin inançlarını açıklamaya zorlayan ya da kısmi ve koşullu muafiyet olanakları için de geçerlidir.

8 İHAM, *Saniewski v. Polonya*, 40319/98, 26.6.2001.

9 İHAM, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, 15472/02, 29.06.2007, § 10-15.

c) İlk Aşama: Dersin İçeriğinin Niceliksel ve Niteliksel Olarak Değerlendirilmesi

İHAM, Folgero kararında, dersi niceliksel ve niteliksel olarak değerlendirdiği ilk aşamada, önemli bir noktanın altını çizer. Mahkemeye göre, müfredatta yer alan Hristiyanlık hakkındaki bilgilerin, diğer din ve felsefelerden daha büyük ağırlığa sahip olması *tek başına*, sistematik telkin oluşturacak şekilde çoğulculuk ve nesnellikten sapma olarak değerlendirilemez. Hristiyanlığın taraf devletin ulusal tarihi ve geleneklerinde işgal ettiği yer göz önüne alındığında bu durum, devletin müfredatın tasarlanması ve oluşturulmasında sahip olduğu takdir payı kapsamındadır.¹⁰

İHAM'ın bu yaklaşımı, inanç özgürlüğü konusunda taraf devletlere bıraktığı geniş takdir payının bir yansıması olarak da okunabilir. Avrupa çapında, dinler ve dinlerin toplumsal etkileri konusunda gözlemlenen çeşitlilik, bu içtihadın ardında yatan ana nedeni oluşturur. Yunanistan'daki Ortodoks kilisesinin baskın niteliği, Kuzey Avrupa ülkelerinin çoğunda yer alan Luteriyen Devlet Kilisesi, Akdeniz ülkelerindeki Katolik çoğunluk ya da Türkiye'de faaliyet gösteren Diyanet İşleri Başkanlığı, bu çeşitliliğin öne çıkan örnekleri arasında yer alır. Fakat dinlerin varlığı ve organizasyonu konusundaki çeşitlilik nedeniyle devletlere tanınan takdir payının da bir sınırı bulunur. İşte din dersleri bağlamında bu sınır, sistematik telkin yasağı ve muafiyet olanaklarının varlığı şeklinde somutlaşır. Bu sınırlandırıcı ölçütler, süreç içinde Avrupa çapında konuya dair gelişen uzlaşının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Nitekim İHAM daha sonra Hasan Eylem Zengin ve Mansur Yalçın kararlarında, Avrupa Konseyine üye ülkelerin neredeyse tamamında, din eğitiminden muafiyet ya da alternatif derslere katılım olanağının varlığına dikkat çeker.¹¹ Bu durum, taraf devletlere tanınan takdir payının, din dersi özelinde daralmasına yol açan önemli etmenlerden biridir.

İHAM, Folgero kararının devamında, Norveç'te din dersi için hazırlanan müfredatın içeriğini ayrıntılı olarak inceler. Burada Mahkemenin vurguladığı nokta, Hristiyanlık inancının temelleri ve ritüelleri konusunda yoğun bir aktarım ve öğretim faaliyetine tabi tutulan öğrencilere, diğer dinler ve felsefi akımlar konusunda genel bilgilerin aktarımıyla yetinilmesidir. İkinci önemli özellik de öğrencilerin, ibadetlerin yanı sıra duaların ve çeşitli dinsel metinlerin ezberlenmesi gibi dinsel faaliyetlere katılımının öngörülmesidir. Mahkemeye göre bu iki olgu birlikte değerlendirildiğinde, Hristiyanlık ile diğer din ve felsefelerin eğitimi arasında yalnızca niceliksel değil, niteliksel bir fark ortaya çıkar.¹² Dersin, sistematik telkin eşiğini aşmasına yol açan bu öğeler nedeniyle, ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini sağlayacak bir muafiyet sisteminin varlığı zorunlu hale gelir.

10 İHAM, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, § 89.

11 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 34; *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 76.

12 İHAM, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, § 92-95.

d) İkinci Aşama: Muafiyet Olanaklarının Varlığı ve Niteliği

İHAM, Norveç'teki muafiyet sistemine dair değerlendirmesinde, muafiyetin yalnızca ebeveynlerin inançlarıyla çelişen konularla sınırlı bir şekilde öngörülmesini ve ayrıca ebeveynlerin muafiyet taleplerinde makul gerekçeler sunmaları yükümlülüğünü, Sözleşme'nin ihlaline yol açan ana öğeler olarak nitelendirir. Bunun öncelikli nedeni, kısmi ve gerekçeli muafiyet sisteminin, ebeveynlerin inançlarını açıklamasına yol açmasıdır ki bu durum, inanç özgürlüğünün içsel boyutu kapsamında koruma gören inancını açıklamama hakkını ihlal eder. Ayrıca bu durumun yol açtığı inancını açıklamak zorunda hissetme riski, ebeveynleri, muafiyet talep etme noktasında tereddüde düşürülebilir. Bu sorunu daha da katmerlendiren, muafiyet taleplerinin, okul yönetimi tarafından değerlendirilmesine ve reddine imkân tanınmasıdır. Bu saptamalar ışığında Mahkeme, kısmi muafiyet sisteminin ebeveynleri, özel yaşamını ifşa etme riski gibi ağır bir yükü karşı karşıya bıraktığı ve okul ile ev arasındaki çatışma potansiyelinin ebeveynleri böyle bir talepte bulunmaktan caydırabileceği sonucuna ulaşır. Bu durum karşısında, her ne kadar Norveç hükümetinin, dersin yeniden kurgulanması için takdire şayan amaçları olsa da, nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir din dersinin var olmadığı bir ortamda, ebeveynlere *tam muafiyet olanağının tanınmaması*, Mahkemeye göre Sözleşme'nin ihlali sonucunu doğurur.¹³

Folgero kararının en önemli özelliği, din dersinden muafiyet olanağının kapsam ve niteliğine dair asgari koşulları ortaya koymasıdır. Bu kararla birlikte, eleştirel, nesnel ve çoğulcu bir yapıya sahip olmayan din dersleri için, dileyen ebeveynlere *tam ve koşulsuz muafiyet olanağı* tanınması, Sözleşme çerçevesinde bir zorunluluk halini alır. Dersin ancak belirli bölümlerinden muafiyet olanağı tanınması, bu kapsamda muafiyet taleplerinin gerekçelendirilmesinin istenmesi ve bu gerekçelerin kamu otoritelerinin değerlendirmesine açılması bireyin inanç özgürlüğünü ihlal eder. Bireyin inancını açıklamaya zorlanması ve bu zorlamadan kaçınma kaygısının yaratacağı caydırıcı etki, Mahkemenin işaret ettiği üzere, inanç özgürlüğünün ihlal edilmesinin temel nedenlerini oluşturur.

İHAM'ın ihlal kararının son bölümünde birbiriyle ilişkili olarak öne çıkardığı iki husus üzerinde de ayrıca durulmalıdır. Bunlardan ilki, Norveç'in kanuni değişikliğin gerekçesi olarak ileri sürdüğü, tüm öğrencileri kapsamaya ve aralarındaki etkileşimi arttırmaya yönelik takdire şayan amaçların hukuki sorun açısından belirleyici olmadığına,¹⁴ ikincisi ise Sözleşme'nin, *kuramsal veya hayali* değil, *somut ve etkin* hakları korumak üzere tasarlandığına dair vurgulardır.¹⁵ Mahkeme böylelikle, müfredatın oluşturulmasına dair siyasi ideallerin ve gerekçelerin, inanç özgürlüğünün bireylere ve özellikle azınlıklara tanıdığı hak ve özgürlüklerin ihlal edilmemesine dair yükümlülüğü ortadan

¹³ İHAM, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, § 97-100.

¹⁴ İHAM, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, § 102.

¹⁵ İHAM, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, § 100.

kaldırmadığını anımsatır. Dolayısıyla siyasi iktidarların, din derslerini tüm öğrenciler için zorunlu hale getirirken çoğunluk inançları ya da ülke gerekleri ve kamu yararı adına öne sürdüğü amaçlar, inanç özgürlüğünün çizdiği hukuki sınırların aşılmasını meşrulaştırmaz. Aksi halde, Mahkemenin vurguladığı üzere inanç özgürlüğü hukuki geçerliliğini yitirir.

2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin İHAM'a Aykırılığı

İHAM, Folgero kararında geliştirdiği bu inceleme yöntemini, Türkiye aleyhine yapılan iki başvuruda da tutarlı bir şekilde uygular. Her iki olayda Alevi başvuruçular, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda yürütülmediğini iddia eder. Bu iddialarına dayanak olarak da İslam inancının Sünni yorumu doğrultusunda hazırlanan müfredatta çeşitli dua ve dini uygulamaların öğretildiğine,¹⁶ buna karşın Alevilik inancının yok sayıldığına ya da folklorik bir öğe olarak gösterildiğine işaret eder.¹⁷ İHAM'ın ilk ihlal kararının ardından geçen süreçte müfredatta gerçekleştirilen değişikliklerin de bu sorunları ortadan kaldırmak açısından yetersiz kaldığını ve sonuç olarak sistematik telkin içeren din dersine çocuklarının katılmaya zorlanmasının, ebeveynlerin dini ve felsefi kanaatlerine saygı yükümlülüğünün ihlaline yol açtığını ileri sürer.¹⁸

Hükümet ise savunmasında, Folgero davasında Norveç hükümetinin kullandığı argümanlara benzer şekilde genel ilkelere referansla dersin kurgulanışını gerekçelendirmeye çalışır. Hükümete göre dersin amacı, farklı kökenlere sahip öğrenciler arasındaki anlayış, hoşgörü ve saygıyı arttırmak ve çocukları dinsel fanatizme yol açan hurafe ve yanlış bilgilerden korumaktır.¹⁹ Hükümet dersin içeriğinin de bu doğrultuda, laiklik ilkesiyle uyumlu bir şekilde hazırlandığını, müfredatın yapısında tarikatların ya da Sünnilik de dâhil olmak üzere mezheplerin yaklaşımlarının dikkate alınmadığını, İslam'ın yalnızca "genel kabul gören yorumu"na öncelik verildiğini,²⁰ "daha çok felsefe alanına giren" Alevilik hakkında ise ders kapsamında yeterli bilgilerin aktarıldığını,²¹ dahası süreç içinde bu bilgilerin kapsam ve çeşitliliğin arttırıldığını ileri sürer.²²

a) Dersin Sistematik Telkin İçeren Yapısı

İHAM, Folgero kararında geliştirdiği iki aşamalı denetimi bu başvurulara da uygular ve ilk olarak dersi nesnellik, eleştirelilik ve çoğulculuk ölçütleri açısından inceler. Bu kapsamda ders müfredatının, taraf devletin iddialarının aksine, dinler üzerine genel

16 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 36-37; *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 53.

17 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 37; *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 68.

18 İHAM, *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 51.

19 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 40-44.

20 İHAM, *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 53.

21 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 43.

22 İHAM, *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 55, 60.

bilgilerin aktarımıyla sınırlı olmayıp, İslam inancının temel ilkelerine ve "iman", "beş vakit namaz", "Ramazan", "hac" gibi ritüellerine dair bilgiler içerdiğini, ayrıca öğrencilerin Kuran'dan çeşitli ayinleri ezberlemek, namaz kılmayı öğrenmek ve tüm bu öğelerin değerlendirilmesi için yazılı sınavlara girmekle yükümlü tutulduklarını tespit eder. İHAM, bu noktada, yine yerleşik içtihadına uygun olarak, çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede İslam inancına müfredatta ağırlık verilmesinin tek başına Sözleşme'nin ihlali için yeterli bir gerekçe olmayacağını kabul eder.²³ Fakat müfredatın içeriği bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu sadece niceliksel bir ağırlık değil, sistematik telkin eşiğini aşan niteliksel bir sorun teşkil eder. Mahkemeye göre toplumda derin kökleri olduğu Türkiye hükümeti tarafından da inkâr edilmeyen Alevilik inancının ilke ve ritüellerine çok dar bir zaman aralığında ve çok kısıtlı bir şekilde yer verilmesi, söz konusu dersin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir niteliğe sahip olmadığını gösteren bir diğer olgudur.²⁴

b) Muafiyet Olanasının Yetersizliği

İHAM, derslerin sistematik telkin oluşturan yapısını saptadıktan sonra, yerleşik içtihadı uyarınca değerlendirmesinin ikinci aşamasında muafiyet olanağının varlığı ve kapsamını inceler. Mahkemeye göre, müfredatta din derslerinin zorunlu kılınması halinde, okulda verilen eğitimle ebeveynlerinin dini ya da felsefi inançları arasında bir çatışma oluşması ihtimalinden çocukların mümkün olduğunca korunması gerekir. Nitekim tam da bu doğrultuda Sözleşme'ye taraf devletlerde, öğrenciler muafiyet ya da alternatif bir derse katılma olanağına sahiptir veya din dersleri tamamen seçimlik olarak verilmektedir. Oysa Türkiye'de bu derslerden muafiyet olanağı, yalnızca Hristiyan ve Musevi yurttaşlara tanınmaktadır. Fakat bu olanak da ancak inançlarına dair bildirimde bulunmaları şartına bağlıdır ki bu durum, inancını açıklamaya zorlanmama hakkının ihlaline yol açar. Mahkemeye göre ebeveynler, dini ya da felsefi kanaatleri hakkında okul otoritelerini bilgilendirmekle yükümlü tutuldukları sürece, söz konusu muafiyet sistemi, onların inanç özgürlüğüne saygı duyulmasını sağlayacak elverişli bir araç olarak nitelendirilemez. Buna ek olarak, konuya dair *açık bir metin bulunmaması halinde*, okul otoriteleri, tıpkı başvurucunun durumunda olduğu gibi, böyle talepleri reddetme imkânına her zaman sahiptir.²⁵ Mahkeme ayrıca, sistematik telkin niteliği taşıyan bir dersten, tam ve koşulsuz bir muafiyet olanağının bulunmamasının yol açtığı hak ihlalinin, Alevilik inancına dair seçimlik derslerin açılma olasılığı ile giderilmesinin mümkün olmadığını da özellikle belirtir.²⁶

İHAM'ın Türkiye aleyhine verdiği bu *iki kararının en önemli özelliği*, başvuru ebeveynlerin inançlarına saygı gösterme yükümlülüğünün ihlaline yol açan nedenin, din dersinin nesnel ve çoğulcu bir şekilde kurgulanmaması ve buna rağmen ebeveynlerin

23 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 63; *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 71.

24 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 70, *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 71.

25 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, 75.

26 İHAM, *Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye*, § 75.

çocuklarına muafiyet olanağı tanınmamasından kaynaklanan *yapısal bir sorun* olduğunu vurgulamasıdır. Dolayısıyla bu karar uyarınca, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin, nesnel ve eleştirel bir tarzda yeniden kurgulanması ya da tamamen seçimlik hale getirilmesi veya dileyen öğrencilere tam ve koşulsuz bir muafiyet olanağı tanınması, Türkiye'nin uluslararası hukuktan ve Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrası gereği aynı zamanda Anayasa'dan kaynaklanan yükümlülüğü haline gelmiştir. Fakat aradan geçen süreçte, inanç özgürlüğünün ihlaline yol açan bu yapısal sorunun giderilmesine yönelik bir adım atılmaz. Bu durum, AYM'ye yapılan bir bireysel başvuru sonucunda, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin, ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı yükümlülüğünün ihlal ettiğinin bir defa daha tespit edilmesiyle sonuçlanır.

3. AYM'nin Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Kararı

AYM'ye yapılan bireysel başvurusunun konusunu, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muafiyet talep eden bir ebeveynin, muafiyet olanaklarından yalnızca Hristiyan ve Musevi yurttaşların yararlanabileceği gerekçesiyle bu talebinin reddi oluşturur. 2022 tarihli kararında AYM, İHAM'ın, yukarıda değinilen yerleştik içtihadını ayrıntılı bir şekilde aktardıktan sonra, Anayasa'nın aslında bu içtihatla uyumlu bir içerikte olan 24. maddesini somutlaştırır.

a) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Anayasaya Uygun Yorumu

AYM bu noktada ilk olarak, devletin nitelikleri arasında sayılan laiklik ilkesi uyarınca, belirli bir dinin eğitim ve öğretiminin zorunlu hale getirilemeyeceğinin altını çizer. Bu güvencenin Anayasa'da normatif bir dayanağı olduğunu anımsatır AYM. Anayasa'nın inanç özgürlüğünü düzenleyen 24. maddesinde, din eğitim ve öğretimi, çocukların kanuni temsilcilerinin talebine bağlı kılınmıştır. Mahkemeye göre, zorunlu kılınan dersin adı da aynı maddede bu doğrultuda din "eğitimi" değil, din "kültürü" olarak kaleme alınmıştır. Anayasa koyucunun bu tercihinin gereği olarak, din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri dinler hakkında *"yansız ve tanıtıcı bilgilerin aktarıldığı", "ahlaki değerleri" ve "genel bilgilendirmeleri"* içeren bir genel bir kültür dersi olarak yapılandırılmalıdır. Bu nitelikleri aşan bir şekilde belirli bir inancın eğitim ve öğretimine yönelik dersler, Anayasa uyarınca ancak isteğe bağlı olarak verilebilir. Dolayısıyla din kültürü ve ahlak bilgisinin aktarılmasıyla sınırlı kalmayan, din eğitim ve öğretimi niteliğindeki bir dersin varlığı durumunda, muafiyet usulleri geliştirmek veya alternatif ders imkânları sunmak devletin anayasal yükümlülüğüdür. AYM bu noktada muafiyet talep eden bireylerden, taleplerini gerekçelendirmelerinin istenmesinin ya da dayanak olarak bilgi ve belge talep edilmesinin de Anayasa'nın yine aynı maddesinde güvence altına alınan, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanmama hakkının ihlaline yol açacağını ifade eder.²⁷

27 AYM, Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Başvurusu, § 163-170.

b) Zorunlu Din Dersinden Muafiyet Olanağı Tanınmamasının Anayasa'ya Aykırılığı

AYM, bu anayasal çerçeveyi ortaya koyduktan sonra, başvuruyu, İHAM'ın geliştirdiği iki aşamalı değerlendirme yöntemine uygun olarak inceler. Bu kapsamda başvuru konusu dersin, İslam'ın "Türk milletinin çoğunluğu tarafından uygulanan ve yorumlanan" şekline odaklandığını, "yalnızca İslam dinine ait ibadetlerin öğretildiği, müfredatın öğretimin ötesine geçerek eğitim içeriğine sahip olduğu"nu saptayan AYM, bu nedenlerle dersin yansız ve tanıtıcı bilgilerin aktarıldığı bir kültür dersi olmadığını, İHAM'ın içtihadı uyarınca ifade etmek gerekirse, sistematik telkin niteliği taşıdığı sonucuna ulaşır.²⁸ Ardından da bu nitelikteki bir dersten, yalnızca Hristiyan ve Musevi yurttaşlara muafiyet olanağı tanındığını vurgulayan AYM, başvuruculara koşulsuz ve tam bir muafiyet hakkı tanınmamasının Anayasa'yı ihlal ettiğine hükmeder.²⁹

AYM'nin bu kararının açıkça gösterdiği üzere Anayasa uyarınca, din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri ancak yansız ve tanıtıcı bilgiler içeren bir kültür dersi olarak kurgulanması halinde, tüm öğrenciler için zorunlu kılınabilir. İslam'ın belirli bir yorumuna odaklanan ve bu yorumun gereği olduğu kabul edilen ibadet biçimlerinin öğretildiği bir eğitim dersinin varlığı halinde ise dileyen öğrencilere koşulsuz ve tam bir muafiyet olanağının tanınması Anayasa'da güvence altına alınan inanç özgürlüğünün gereğidir. Kararın eleştiriyeye açık yanı ise başvurudan 10 yıl sonra verilmesidir. İlginç bir şekilde AYM de hâlihazırda geçerli olmayan müfredatla ilgili bir denetim yaptığının altını özel olarak çizer.³⁰ AYM'nin bu tutumunun, 40 yıla yakın bir geçmişi olan ve İHAM tarafından yapısal olduğu vurgulanan bir sorunun çözülmesi açısından önemli bir fırsatın kaçırılmasına yol açtığı söylenebilir. Bu olumsuz durum diğer yandan, yakın tarihte TİHEK önüne gelen bir başvurunun daha da önemli hale gelmesine yol açar. TİHEK'e yapılan başvuru, tam da AYM'nin bu bireysel başvuru kararında incelemekten kaçındığı, 2018 yılında yürürlüğe giren ve halen geçerli olan din kültürü ve ahlak bilgisi müfredatına dairdir.

4. TİHEK'in Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Kararı

TİHEK, 2024 yılının Mayıs ayında verdiği kararda, bir ilkokul 4. sınıf öğrencisinin ebeveyninin, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muafiyet talebinin reddi nedeniyle ayrımcılığa uğradığı iddiasını inceler. Ebeveyn, TİHEK'e başvurusunda, bu dersin "yoğun bir şekilde belirli bir dinin bir mezhebine ait görüşleri içerdiğini, din kültürü eğitimini aşacak düzeyde olduğunu, tüm dini-felsefi inançları kapsamadığını, yüzlerce dini-felsefi inancın İslam dininin işlendiği yoğunlukta müfredata eklenmesinin imkânsız olduğunu, bu nedenle ilgili dersin zorunlu ders olmaktan çıkarılıp seçmeli ders olarak

28 AYM, *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Başvurusu*, § 180-181.

29 AYM, *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Başvurusu*, § 183-184.

30 AYM, *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Başvurusu*, § 173.

düzenlenmesi veya ilgili ders için uygun muafiyet usullerinin getirilmesi gerektiğini" ileri sürer.³¹ Başvurucunun ayrımcılık iddiasının temelini ise, Türkiye'de uygulanmakta olan muafiyet sisteminin kapsamı oluşturur.

Başvurucunun işaret ettiği üzere, Anayasa ya da kanunlarda, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muafiyet için herhangi bir olanak öngörülmemesine rağmen, 1990 yılında Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu, Hristiyan ve Musevi yurttaşların, bu dinlerden birine mensup olduklarını *belgelendirmeleri* kaydıyla, dersten muaf tutulmasına dair bir karar alır. Başvurucu, yalnızca iki dine inananlara muafiyet olanağı tanınırken kendisine bu hakkın tanınmamasının, *inanç temelli bir ayrımcılık* oluşturduğunu ve öngörülen muafiyet usulünün de ayrıca *inancını açıklamama hakkını* ihlal ettiğini ileri sürer.³²

a) Ayrımcılık Yasağına Dair Temel İlkeler

TİHEK, başvurunun kabul edilebilirlik ölçütlerini karşıladığını saptadıktan sonra, esasa dair değerlendirmesine geçer ve ilk olarak İHAM ve AYM'nin ayrımcılık yasağına ilişkin temel içtihadını aktarır. Bu tanıma göre, *nesnel ve makul bir gerekçesi olmayan ya da seçilen araç ile hedeflenen amaç arasında makul bir orantılilik ilişkisi bulunmayan* farklı muameleler ayrımcılık yasağını ihlal eder.³³ Diğer bir deyişle benzer durumda olan bireylere, belirli bir hak ya da yükümlülükle ilgili olarak farklı muamelede bulunuluyorsa, bunun mutlaka meşru bir gerekçesi olması gerekir. Bu gerekçenin yokluğu, muameleyi ayrımcı hale getirir. Fakat böyle bir gerekçenin varlığı da tek başına yeterli değildir. Eğer böyle bir gerekçe ortaya konabilirse, bu defa da bu farklı muamele ile ulaşılmak istenen amaç açısından ölçülü bir yöntemin, bir aracın kullanıldığının gösterilmesi gerekir. Aksi halde yine ayrımcı bir muameleden söz edilebilir.

TİHEK'in kuruluş Kanunu'nun, özünde, İHAM ve AYM'nin eşitlik ve ayrımcılık yasağı açısından ortaya koyduğu hukuki çerçeveye uyumlu olduğu göze çarpar. Kanun'un hemen başında Kurumun amacı "hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden yararlanmada ayrımcılığın önlenmesi" olarak belirlenir. (Md. 1)³⁴ Bu doğrultuda Kanun'da diğerlerinin yanı sıra "din, inanç, mezhep, felsefi ve siyasi görüş" temelinde ayrımcılık yasaklanır, (Md. 3/2) ve bu başvuru konusu açısından özel önem taşıyan bir şekilde, "eğitim ve öğretim... hizmetleri sunan kamu kurum ve kuruluşları[nın], yürüttükleri faaliyetler bakımından bu hizmetlerden yararlanmakta olan... kişi aleyhine ayrımcılık yap"amayacağı güvence altına alınır. (Md. 5/1) Kanun'da ayrıca, bu başvurunun konusunu oluşturan doğrudan ayrımcılığın tanımına da yer verilir. Buna göre, "bir gerçek veya tüzel kişinin, hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden karşılaştırılabilir durumdakilere kıyasla eşit şekilde yararlanmasını bu Kanunda sayılan ayrımcılık temellerine

31 TİHEK, 2024/401, § 2/b.

32 TİHEK, 2024/401, § 2/ç ve d.

33 TİHEK, 2024/401, § 15.

34 Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, No: 6701, Resmi Gazete: 20.4.2016, 29690.

dayanılarak engelleyen veya zorlaştıran her türlü farklı muamele" doğrudan ayrımcılık oluşturur. (Md. 2/d) TİHEK bu çerçevede, ayrımcılık yasağı ihlali mağdurlarının başvurularını ve ayrıca insan hakları ihlallerini resen inceleyerek, karara bağlama yetkisi ile donatılır. (Md. 9/f ve g)³⁵

b) İnanç Temelli Ayrımcılık ve "Çok Önemli Gerekçe" Ölçütü

Başvuru konusu olay, TİHEK'in de kabul edilebilirlik aşamasında vurguladığı üzere, kamu hizmeti veren bir okulda yürütülen din eğitim ve öğretim sürecinde, inanç temelinde maruz kalınan bir ayrımcılık iddiasına ilişkindir.³⁶ Din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden, Hristiyan ve Musevi yurttaşları yararlanabiliyorken, başvurudan anlaşıldığı üzere, herhangi bir dini inanca sahip olmayan başvurucunun muafiyet talebi reddedilmiştir. Bu noktada ilk olarak, herhangi bir dini inanca sahip olmamanın da inanç özgürlüğü tarafından korunduğunu not etmek gerekir. Nitekim TİHEK de kararında, bu doğrultudaki İHAM içtihadına yer verir. İHAM'ın vurguladığı üzere inanç özgürlüğü ve kavramı, sadece inananların kimliğini ve yaşam anlayışını korumaz, aynı zamanda ateist, agnostik, kuşkucu ve ilgisizler için de önemli bir kazanımdır ve inanç özgürlüğü, *inanmamayı* da kapsar.³⁷ AYM de bir dine inanmamanın anayasal güvenceye sahip inanç özgürlüğü tarafından korunduğunu tespit etmiştir.³⁸

Bu çerçevede somut olaydaki temel hukuki sorun, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden bir genelge aracılığıyla *hukuken* tanınan muafiyet hakkından, yalnızca Hristiyan ve Musevi öğrenciler yararlanabiliyorken, farklı bir inanca sahip başvurucunun yararlanamamasının ayrımcılık oluşturup oluşturmadığıdır. Bu aşamada kamu otoriteleri, aynı statüdeki öğrencilerden yalnızca belirli bir inanca sahip küçük bir bölümüne muafiyet hakkı tanınmasının nesnel ve makul gerekçesini ortaya koymalıdır. Nitekim TİHEK Kanunu'na göre, bu başvuruda olduğu gibi başvurucunun, ayrımcılık iddiasının "gerçekliğine ilişkin kuvvetli emarelerin ve karine oluşturan olguların varlığını ortaya koyması hâlinde", kamu otoritesinin "ayrımcılık yasağını ve eşit muamele ilkesini ihlal etmediğini ispat etmesi gerekir." (Md. 21) Fakat kamu otoritesinin bu doğrultuda ileri süreceği gerekçelerin niteliği açısından da somut olayda özel bir durumun varlığı göze çarpar. AYM'nin vurguladığı üzere, Anayasa'nın 10. maddesinde diğerlerinin yanı sıra "inanç" kavramı, açıkça yasaklı bir ayrımcılık temeli olarak sayılır. AYM'ye göre, Anayasa'da açıkça sayılan bu kavramlara dayanan farklı muameleler, ancak "çok önemli gerekçeler" ileri sürüldüğü takdirde haklı kılınabilir. Diğer bir ifadeyle somut olayda olduğu gibi inanç temelinde farklılaşan muameleler açısından "devlete tanınan takdir alanı daha dar"dır.³⁹

35 TİHEK, aynı fıkra uyarınca ayrımcılık yasağı ihlallerini de resen inceleme yetkisine sahiptir.

36 TİHEK, 2024/401, § 13.

37 TİHEK, 2024/401, § 19-20.

38 AYM, *Tuğba Arslan Başvurusu*, 2014/256, 25.6.2014, § 55-58.

39 AYM, *Tuğba Arslan Başvurusu*, § 145-146.

c) Kamu Otoritelerinin Gerekçelerinin İlgisizliği

TİHEK, bu çerçevede gerçekleştirdiği incelemede, ilgili kamu otoritelerinin, farklı muamelenin gerekçesine dair görüşlerini aktarır. Kamu otoriteleri bu kapsamda; din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin zorunlu olarak okutulmasının dayanağının bizatihi Anayasa olduğunu, ders aracılığıyla İslam dini ve diğer dinlerin betimleyici bir yaklaşımla öğretildiğini, İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorumların bilimsel bir metotla ve mezhepler üstü bir yaklaşımla ele alındığını, mezhepler arasında ayırım gözetmeden ya da herhangi bir mezhebi esas almadan ders içeriklerinin belirlendiğini ifade eder. Dolayısıyla Milli Eğitim Bakanlığına göre din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin, ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı gösterme yükümlülüğünü ihlal ettiğinden söz edilemez. Bakanlık ayrıca bu derslerin İHAM kararlarının yanı sıra “Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri”ne de (Toledo İlkeleri) uygun olduğunu ileri sürer.⁴⁰

İHAM ve AYM içtihadı çerçevesinde, *bu gerekçelerin nesnel ve makul olmak bir yana, her şeyden önce hukuki sorunla ilgili olmadığı* altını çizmek gerekir. Bakanlığın gerekçeleri, müfredatın kurgulanışında dayandığı ileri sürülen belirli idealleri yansıtır. Fakat Bakanlık, bu ideallerin olgusal olarak müfredata nasıl yansıdığına dair somut açıklamalar yapmaz. Daha da önemlisi Bakanlığın gerekçelerinde, *yalnızca Hristiyan ve Musevi öğrencilere muafiyet hakkı tanınmasının meşruiyetine yönelik herhangi bir argüman yer almaz*. Dolayısıyla, aslında bu farklı muameleye dair makul ve nesnel bir gerekçenin yokluğu, tek başına, Hristiyan ve Musevi öğrencilere muafiyet olanağı tanınırken, inançsız bir öğrenciye bu hakkın tanınmamasının ayrımcılık oluşturduğu sonucuna ulaşmak için yeterlidir. Fakat TİHEK, bu gerekçelere dair herhangi bir değerlendirmede bulunmadan incelemesini sürdürür.

d) İHAM ve AYM İçtihadının Seçici Aktarımı

TİHEK’in incelemesinin devamında, bu çalışmanın önceki bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınan İHAM ve AYM içtihadının belirli bölümlerine kısaca değindiği göze çarpar. Burada dikkat çekici olan, bu içtihatların *seçici* bir yaklaşımla aktarılmasıdır. İHAM’ın, din derslerinde toplumdaki çoğunluk inancına daha fazla ağırlık verilmesinin tek başına sistematik telkin oluşturmadığına dair saptamasına yer veren TİHEK,⁴¹ Hasan Eylem Zengin kararında din derslerinin nesnel ve çoğulcu olması gerektiği,⁴² Mansur Yalçın kararında da bu niteliklere sahip olmayan bir dersten muafiyet olanağının tanınmamasının Sözleşme’yi ihlal edeceği sonucuna ulaşıldığını belirtmekle yetinir.⁴³ TİHEK ayrıca gerek İHAM içtihadında, gerekse ardından Toledo İlkeleri’nde yer alan,

⁴⁰ TİHEK, 2024/401, § 32-34.

⁴¹ TİHEK, 2024/401, § 44.

⁴² TİHEK, 2024/401, § 36.

⁴³ TİHEK, 2024/401, § 37.

zorunlu din derslerinin varlığı halinde ebeveynlerin haklarının korunması açısından devletlerin belirli bir takdir payı olduğuna dair tespite referans verir.⁴⁴

TİHEK'in bu aktarımları karşısında, konuya yabancı bir okuyucuda, bugüne kadar din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin, ebeveynlerin haklarını ihlal ettiğine dair İHAM tarafından bir karar verilmediği izleniminin doğabileceğini söylemek abartı olmaz. Gerçekten de TİHEK, İHAM kararlarında, Türkiye'deki din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin ihlal oluşturduğunun tespit edildiğinden hiç söz etmez. AYM kararına yer verilen kısa paragrafta da TİHEK benzer şekilde, ilk olarak AYM'nin bir önceki müfredatı incelediğini vurgular. Ardından da eski müfredattaki dersin yansız ve tanıtıcı bilgiler vermeyi aşan niteliğinin AYM tarafından saptandığını ifade etmekle yetinir.⁴⁵ Oysa İHAM ve AYM kararların ortak noktası, devletlere bırakılan takdir payının sınırlarını açıkça ortaya koymaları, dinsel bilgiler içeren bir dersin hangi koşullarda zorunlu tutulabileceğine ve sistematik telkin içeren bir din eğitim ve öğretimi dersinden muafiyet olanaklarının kapsamına dair ayrıntılı ölçütler geliştirmeleridir. TİHEK'in tüm bu olguları yok sayan yaklaşımı, somut olayda ayrımcılık yasağının ihlal edilmediği sonucuna ulaştığı nihai değerlendirmesi karşısında çok da şaşırtıcı değildir.

e) Muafiyet Olanağında Ayrımcılık Kimi İlgilendirir?

TİHEK'in, iki paragraftan oluşan nihai değerlendirmesinin ilk paragrafındaki gerekçesi şu şekildedir:

"Anayasa'nın 24'üncü maddesine göre din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer almaktadır. *Bu çerçevede bir dersin içeriğinin din kültürü ve ahlak öğretimi niteliğinde olduğunun tespiti halinde bu dersten muafiyet mekanizmasının istenmesi ya da dersin seçmeli olması gerektiğine ilişkin talep Anayasa'nın ilgili hükmünü ilgilendirmektedir.* Eş deyişle din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olarak müfredatta yer almasına ilişkin hukuki dayanak Anayasa'nın kendisidir."⁴⁶

TİHEK'in bu gerekçesindeki ikinci cümle ilk bakışta, İHAM ve AYM içtihadının özlü bir tekrarı izlenimini doğurur. Fakat dikkatli bir okuma, temel hataları gözler önüne serer. TİHEK, din kültürü ve ahlak öğretimi niteliğindeki derslerin varlığı halinde muafiyet olanaklarının söz konusu olabileceğini ifade eder, fakat burada kast ettiğinin din eğitim ve öğretimi, diğer bir deyişle sistematik telkin niteliğindeki din dersi olduğunun kabulü gerekir, çünkü AYM'nin İHAM'e paralel bir şekilde vurguladığı üzere, din kültürü ve ahlak öğretiminden muafiyet hakkı tanınmasına gerek yoktur. Bu düzeltme ile gerekçe okunduğunda, bu ifadeyle TİHEK'in, nesnel ve çoğulcu olmadığı tespit edilen

44 TİHEK, 2024/401, § 37, 42.

45 TİHEK, 2024/401, § 39. (abc)

46 TİHEK, 2024/401, § 45.

bir din dersinden muafiyet imkânlarının sunulması ya da dersin seçmeli hale getirilmesinin, Anayasa'nın bir gereği olduğuna işaret ettiği düşünebilir. Fakat TİHEK, *hukuken anlaşılması mümkün olmayan* bir ifade kullanır burada ve muafiyet taleplerinin, Anayasa'nın 24. maddesini *ilgilendirdiğini* ileri sürer. Oysa bu tür talepler, kaynağını ve dayanağını 24. maddede bulur, fakat bu başvuru kapsamında, TİHEK'i ilgilendirir. Fakat kararın bir sonraki paragrafı okunduğunda, TİHEK'in, kelimenin gerçek anlamıyla, bu tür taleplerin kendisini ilgilendirmedeğini düşündüğü görülür.

Kararının bu son paragrafında TİHEK, bir yandan tartışmasız bazı olgulara işaret eder. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin zorunlu kılınmasının sebebinin Anayasa hükmü olduğunu ve başvurucunun "müfredatın içeriğinden bağımsız olarak bu dersten muaf tutulmasının Anayasaya göre mümkün olmadığı"nı vurgular.⁴⁷ Gerçekten de Anayasa'nın zorunlu kıldığı din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden, müfredatın içeriğinden bağımsız olarak muafiyet talep edilemez. Fakat başvurucunun iddiası ve talebi de zaten bu değildir. Başvurucu, din dersi müfredatının eleştirel ve çoğulcu olmadığını ve muafiyet konusunda ayrımcılık yapıldığını ileri sürer. Tam da bu nedenle TİHEK'in, bağlayıcı nitelikteki Anayasa normları ve bu normun içeriğini kararlarıyla somutlaştıran İHAM ve AYM'nin içtihatları uyarınca, 2018 yılında yürürlüğe giren ve başvurucunun çocuğuna uygulanan müfredatın içeriğini inceleyerek; nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda yapılandırılmış bir din kültürü ve ahlak bilgisi dersi olup olmadığını saptaması gerekir. Fakat TİHEK, yalnızca bu iki paragrafta ileri sürdüğü hukukî sorunlu argümanlar çerçevesinde, ayrımcılık yasağının ihlal edilmediği sonucuna ulaşır. *TİHEK'e göre, "muafiyet talebinin kabul edilmemesine yönelik işlem anayasal düzenlemeden kaynaklanır".*⁴⁸ Oysa bu saptama da bu çalışmanın önceki bölümlerinde açıklanmaya çalışıldığı üzere, hukukî bütünüyle hatalıdır.

f) Ayrımcılığın Kaynağı Anayasa Mıdır?

Başvurucunun talebinin reddi, anayasal düzenlemeden kaynaklanmaz, çünkü Anayasa'da sistematik telkin niteliğindeki bir dersten yalnızca iki dinin üyelerinin muaf tutulacağını dair herhangi bir hüküm yer almaz. AYM'nin yukarıda aktarılan içtihadı, bu konuda yeterince açıklayıcıdır. Yalnızca açıklayıcı değil, Anayasa'nın açık hükmü gereği TİHEK de dâhil olmak üzere, tüm kamu kurumlarını bağlayıcıdır. Buna göre Anayasa'nın izin verdiği, yansız ve tanıtıcı bilgiler içeren bir din kültürü dersinin zorunlu tutulmasıdır. Bu eşiği aşan ve din eğitimi ve öğretimi niteliği taşıyan dersler açısından tam ve koşulsuz bir muafiyet olanağının tüm öğrenciler için tanınması anayasal bir yükümlülüktür.

Aslında olması gereken, TİHEK'in önündeki başvuruyu, Anayasa ve kendi kuruluş Kanunu çerçevesinde değerlendirirken İHAM tarafından geliştirilen ve AYM tarafından

⁴⁷ TİHEK, 2024/401, § 46.

⁴⁸ TİHEK, 2024/401, § 46.

benimsenen iki aşamalı inceleme yöntemi uyarınca değerlendirmesiydi. 2018'de yürürlüğe giren ve başvurucuya uygulanan müfredatın niceliksel ve niteliksel açısından değerlendirilmesi, bu incelemenin ilk aşamasını oluşturmalıydı. Her ne kadar bu müfredatın yalnız 4. sınıflar için değil, diğer yılları kapsayan bölümlerinin de Sünni İslam anlayışının eğitim ve öğretimine özgülendiği ilk bakışta görünür bir olgu olsa da,⁴⁹ TİHEK'in farklı bir sonuca ulaşması halinde, bu defa muafiyet olanaklarının varlık ve kapsamını incelemesi gerekirdi. Fakat burada bir hususun tekrar altını çizmek gerekir ki, somut başvuru açısından, TİHEK'in dersin içeriğinin nesnel ve eleştirel olduğuna dair bir saptamada bulunması dahi, başvurucunun ayrımcılığa uğramadığı sonucuna ulaşması için yetersiz kalırdı. Çünkü somut olayda başvurucunun iddiası, Hristiyan ve Musevi öğrencilerin ebeveynlerine muafiyet olanağı tanınırken kendisine tanınmamasıydı. *Bu durumun makul, nesnel ve AYM'nin içtihadı uyarınca "çok önemli" gerekçesi ise bugüne kadar kamu otoriteleri tarafından ortaya konabilmiş değildir. Hatta denebilir ki, bu dersten yalnızca iki dine mensup öğrencilerin muaf tutulması, dersin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir içeriğe sahip olduğu argümanını geçersiz kılan bir özelliktir. İHAM ve AYM'nin kararlarında işaret ettiği bu saptama,⁵⁰ çok erken bir tarihte Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu tarafından dile getirilir:*

"Eğer söz konusu olan çeşitli dini kültürler hakkında bir ders ise, bu dersleri yalnızca Müslüman çocuklar için zorunlu tutmanın gereği yoktur. Buna karşılık, eğer bu ders, belirli bir dinin öğretisi niteliğinde, esas olarak İslam dinini öğretmeyi hedefliyorsa, o zaman da çocukların ve ebeveynlerinin dini özgürlüklerini korumanın gereği olarak zorunlu bir ders olmaktan çıkarılmalıdır."⁵¹

49 Milli Eğitim Bakanlığı tarafından İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. sınıfları için hazırlanan ve 2018 yılı itibariyle uygulamaya konan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda 4. sınıflar için beş temel ünite bulunur. Oldukça nesnel gözükten "Günlük Hayattaki Dini İfadeler" adını taşıyan ilk ünite de dahi tekbir, salavat ve Sübhaneke duasının öğretilmesi temel kazanımlar arasında yer alır. (s. 16) Din ve temizliğe özgülünen ünite dışında her ünite de çeşitli duaların öğretilmesi öngörülür. 5. sınıfın ilk ünitesi kapsamında öğrencilerin, evrendeki mükemmel düzen ile Allah'ın varlığı ve birliği arasında ilişki kurması, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu fark etmesi, Allah'ın Rahmân ve Rahîm isimlerinin yansımalarına örnekler verebilmesi, Allah'ın her şeyi işittiğinin, bildiğinin, gördüğünün ve her şeye gücünün yettiğinin farkında olması hedeflenir. (s. 21) Diğer sınıflarda da duaların öğretilmesi ünitelerin neredeyse tamamında sürer. 25 üniteden oluşan müfredat kapsamında, yalnızca 7. sınıf ünitelerinin içinde yer alan "Melek ve Ahiret İnancı" kapsamındaki yedi alt başlıktan birinde "Hz. İsa'nın hayatını ana hatlarıyla" tanıtılır (s. 31) ve "İslam Düşüncesinde Yorumlar" kapsamındaki dört alt başlıktan ikisinde "Alevilik ve Bektaşılık" ile ilgili temel kavramlar açıklanır. (s. 35) Bkz. T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 2018. <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi müfredatı ve ders kitaplarının sistematik telkin niteliğinde olduğuna dair ayrıntılı değerlendirmeler ayrıca için bkz. Özge Demir, *Laiklik İlkesi Bağlamında Türkiye'de Zorunlu Din Dersi ve Muafiyet Sistemi*, s. 57-66.

50 İHAM, *Hasan Eylem Zengin v. Türkiye*, § 74; AYM, *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El Başvurusu*, § 123.

51 Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu, 3. *Türkiye Raporu*, 2005, § 68, Raporun Türkçe ve İngilizce tam metni için bkz. <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/turkey>.

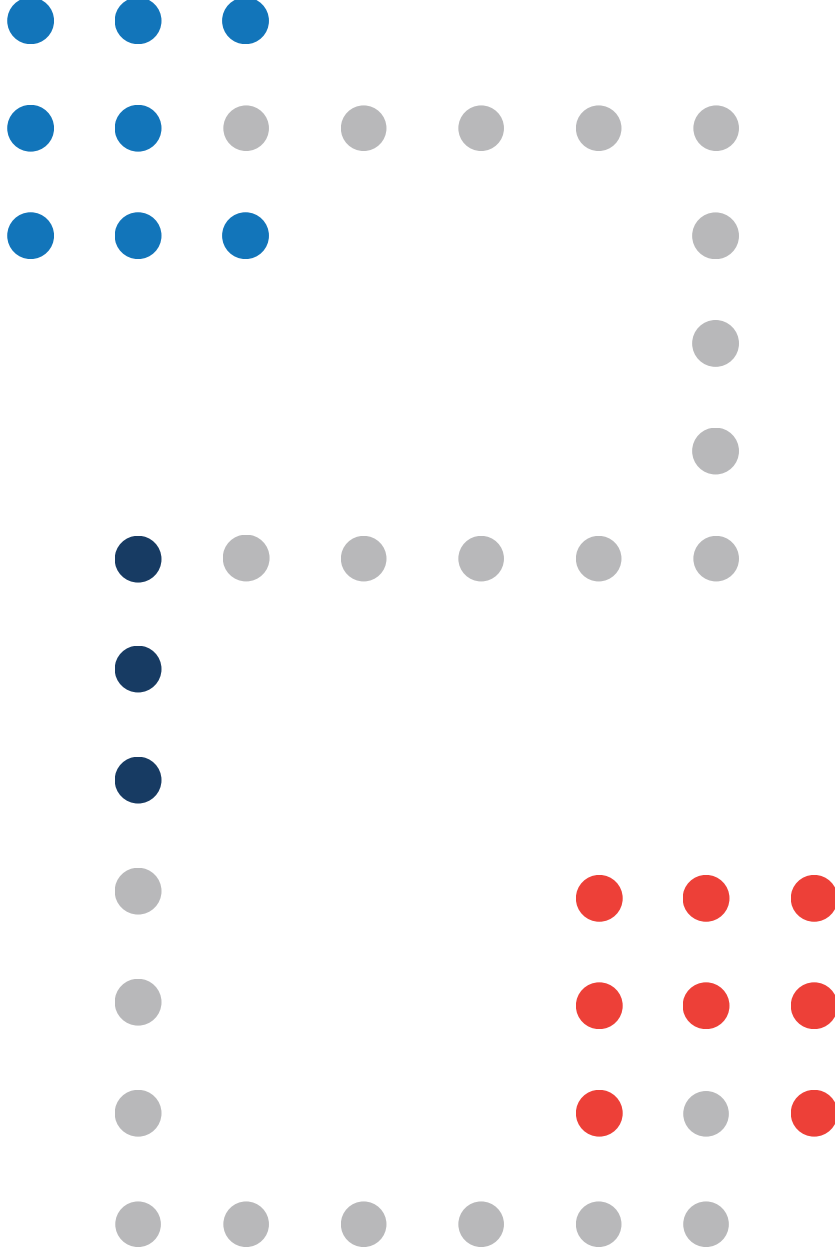
Sonuç

Türkiye'de zorunlu olarak okutulan din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin, ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı yükümlülüğü bağlamında inanç özgürlüğünü ihlal ettiği, önce İHAM, ardından da AYM tarafından tespit edildi. AYM'nin yakın tarihli kararının önemi, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden tam ve koşulsuz muafiyet olanağı tanınmasının, Türkiye'nin sadece uluslararası hukuktan ve Anayasa'nın 90. maddesinden kaynaklanan bir yükümlülüğü değil, bizatihi Anayasa'nın 24. maddesinin lafzının bir gereği olduğunu ortaya koymasıydı. İHAM ve AYM kararlarının önemli bir diğer özelliği de 2000'li yılların başından 2018 yılına kadar din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri için hazırlanan tüm müfredatların, inanç özgürlüğünü ihlal ettiğini saptamasıydı. Dolayısıyla bugün için incelenmeyen tek müfredat olarak 2018 yılından itibaren uygulamaya konan kalmıştı. Bu durum, bu çalışmanın konusunu oluşturan TİHEK kararını, bu yapısal sorunun çözümü açısından ayrıca önemli kılıyordu. Fakat TİHEK, hukuken kavranması mümkün olmadığı bu incelemede gösterilmeye çalışılan argümanlarla, 2018 müfredatı uyarınca yürütülen din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden yalnızca iki dine mensup öğrencilere muafiyet olanağı tanınmasının, ayrımcılık oluşturmadığı sonucuna ulaştı.

TİHEK'in kararı, argümanlarının yanı sıra, kuruluş Kanunu'nda bu kuruma atfedilen görevler dikkate alındığında, daha da eleştiriye açık hale gelir. Öyle ki TİHEK'in, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin uygulanma biçimini, bireysel başvuru konusu olmadan, resen incelemesi ya da inisiyatif alarak bu köklü sorunun çözümüne katkı sunması beklenirdi. Gerçekten de Kanun'da "Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinin uygulanmasını izlemek" (Md. 9-1/ö) ve "insan hakları ve ayrımcılık yasağı ihlallerine ilişkin yargı kararlarının uygulanmasına ilişkin sorunları izlemek ve değerlendirmek" (Md. 11-1/c), Kurumun görevleri arasında sayılır. Bu hükümler, İHAM'ın yanı sıra, AYM'nin El Şirin kararında din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine dair ortaya konan ilkelerin uygulamaya yansımaları izlemeyi ve değerlendirmeyi TİHEK'in yükümlülüğü haline getirmekteydi. Fakat TİHEK, bu yükümlülüklerini yerine getirmek bir yana, bu çalışmada incelenen başvuruda ileri sürülen ayrımcı muameleyi saptamak konusunda dahi çekingen bir tutum sergiledi. AYM'nin gecikmiş kararı ve TİHEK'in bu çekingen tutumuyla birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de inanç özgürlüğü alanındaki temel sorunlardan biri olan din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin uygulanma şekli konusunda, yargısal makamlardan bir çözüm beklemek artık pek de gerçekçi değil. Kuşkusuz sorunun görünür kılınması açısından hukuki alanda yürütülen mücadeleler çok değerli, fakat yargının tutumu karşısında çözümün ancak soruna dair uluslararası ve ulusal insan hakları standartlarını uygulama yönünde bir siyasi iradenin ortaya çıkmasıyla mümkün olacağı söylenebilir.

#AYRIMCILIĞAKARŞIBİRLİKTE #TOGETHERAGAINSTDISCRIMINATION

+90 545 540 20 00 info@esithaklar.org

[@esitlikizleme](https://twitter.com/esitlikizleme) [@esitlikizlememerkezi](https://www.instagram.com/esitlikizlememerkezi)

esitlikizlememerkezi.org equalitywatchcentre.org

